

Рецензії та примітки

DOI: 10.28925/2524-0757.2018.2.140-2

Євген Ковальов

Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. — К. : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. — 420 с.

У граматиці англійської мови *Past Continuous* — це минулий подовжений час. Георгій Касьянов вжив назву цієї граматичної форми у заголовку своєї нової монографії як метафору, показуючи, що у ментальній парадигмі модерних суспільств, згуртованих у нації, історія є одним з найважливіших складників. Інакше кажучи, ідеться про те, як уявлення про минувшину використовуються для маніпулювання людьми у сьогоденні. Можливо, ще доречнішим для характеристики змісту монографії стало б французьке прислів'я: «le mort saisit le vif» — «мертвий хапає живого»...

У першому розділі монографії визначаються поняття і контексти, що мають концептуальне значення. У першій главі цього розділу автор знайомить читача зі своїм понятійним інструментарієм. Насамперед він наводить визначення поняття «історична пам'ять». Це, на його думку, міфологізовані колективні уявлення про минуле. Це конструкт, що складається зі стандартизованих символів і симулякрів, комеморативних практик тощо. Інколи це може перетворюватися на секулярну громадянську релігію. Ще одним важливим поняттям є «історична політика», яку Г. Касьянов обрав об'єктом свого дослідження. Це політика, що має на меті конструювання історичної пам'яті заради здобуття або утримання влади. Вона потрібна для формування і підтримки громадянської та національної ідентичностей, легітимації політичних режимів, для того щоб керувати суспільними настроями. Тобто історія і пам'ять інструменталізуються, стаючи потужною зброєю у політичній боротьбі; вони є вельми цінним символічним капіталом, що може давати чималі політичні прибутки.

Типологія історичної пам'яті, якої дотримується Г. Касьянов, складається з трьох моделей. Ексклюзивна модель передбачає насаджування канонізованої та уніфікованої історичної пам'яті, що подається як істинне, правильне знання про минуле. На пострадянському просторі, зокрема в Україні, ця модель має, на думку автора, декілька різновидів: національний/націоналістичний, радянсько-ностальгічний, а також імперсько-ностальгічний (з російською і австрійською варіаціями). Ці різновиди конкурують, проте між ними можуть траплятися концептуальні запозичення (наприклад, культивування ностальгії за габсбурзькою Галичиною уживається з українською національною/націоналістичною історичною пам'яттю). Інклюзивна модель означає інтегрування історичних досвідів різних спільнот у єдину пам'ять на засадах політичного плюралізму і мультикультуралізму. В Україні, як вважає автор, ця модель якщо і застосовувалася, то хіба що випадково, внаслідок політичної кон'юнктури. Зрештою, між ексклюзивною та інклюзивною моделями може існувати ще змішана (амбівалентна) модель, себто співіснування різних концепцій історичної пам'яті, що обумовлюється балансом політичних інтересів чи просто браком уваги до минулого як політичного ресурсу.

Г. Касьянов слушно стверджує, що сутність історичної політики в Україні впродовж останніх трьох десятиліть визначалася суперництвом національного/націоналістичного і радянсько-ностальгічного наративів. При цьому важливого значення набула регіональна специфіка: національна/націоналістична візія домінувала у Західній Україні (Галичина стала її оплотом), тоді як радянсько-ностальгічний наратив переважав на південному сході країни (особливо у Донбасі та Криму).

Розмірковуючи про зв'язок між пам'яттю та історією як науковою дисципліною у контексті історичної політики, Г. Касьянов, за Алланом Мегіллом, виділяє низку типів історіографії: афірмативну — стверджувальну, яка визначає єдину прийнятну точку зору на минувшину, що свідомо використовується для консолідації певних спільнот (нації, громадян держави тощо); дидактичну — повчальну, коли історія вважається суспільно корисним досвідом, таким собі переліком зразків бажаної чи небажаної поведінки; аналітичну — науково-критичну, що ґрунтується на методологічному плюралізмі та є вільною від апріорного схематизму. Відтак в афірмативній та дидактичній історіографії пам'ять ототожнюється з історією (тут є претензія розповісти «як усе було насправді»), а в аналітичній історіографії вони протиставляються.

Утім, зазвичай ці типи співіснують, утворюючи комбінації, спричинені суспільно-політичними обставинами. Згідно зі спостереженнями автора, в Україні, як і загалом у пострадянському просторі, панує афірмативна історіографія при слабких спробах відмежувати від неї аналітичну науку.

Огляд публікацій з історії пам'яті (memory studies), які належать українським авторам, свідчить, на думку Г. Касьянова, про те, що в українській історіографії це проблемне поле тільки-но опановується, і цей процес ускладнюється теоретико-методологічною слабкістю багатьох дослідників, а також, що є особливо важливим, зумовленістю досліджень політичною кон'юнктурою, через що часто-густо такі праці мають відверто афірмативно-дидактичний характер, їм явно бракує аналітичності.

Досліджуючи у другій главі першого розділу контексти історичної політики, Г. Касьянов характеризує її реалізацію на рівні макрорегіонів — у західноєвропейському, східноєвропейському та пострадянському ареалах. Дослідник вважає, що Україна пов'язана з двома останніми. Найважливішими рисами історичної політики у країнах Східної Європи є актуалізація позитивістських історіографічних парадигм, вироблених для національних рухів кінця XIX — початку XX ст., а також уподібнення комунізму нацизмові у контексті «декомунізації» та культивування віктимно-героїчного дискурсу. Пострадянському простору властиві «націоналізовані» історії та пам'яті, засновані на етнічній ексклюзивності та «винайдених традиціях», котрі мають поєднати сучасні нації з домодерними (а отже, з донаціональними) культурами і державами, а утворення національної державності вважається кінцевою метою історичного процесу.

Другий розділ монографії присвячений акторам, себто дійовим особам історичної політики. У першій главі цього розділу йдеться про роль державних інституцій: Президента, Верховної Ради, Національного банку України, пошти, судів, Служби безпеки України, Українського інституту національної пам'яті, місцевих органів влади та самоврядування, архівів та музеїв. Ці інституції безперечно мали істотний вплив на конструювання історичної пам'яті у контексті змагання радянсько-ностальгічного і національного/націоналістичного історичних наративів. Особливо важливою у цьому аспекті видається роль Президента: історична політика значною мірою залежала від соціокультурних пріоритетів та особистих інтелектуальних уподобань тих, хто обіймав президентську посаду. На думку автора, Л. Кравчук для легітимації влади звернувся до традиційних концептів української історіографії на кшталт «національного відродження», прагнучи узгодити їх з радянсько-ностальгічним дискурсом. Відтак в Україні почала складатися амбівалентна модель історичної пам'яті. Її послідовним прибічником був Л. Кучма, котрий, на думку Г. Касьянова, обережно впроваджував до національного/націоналістичного наративу радянсько-ностальгічні елементи. Очевидно, це цілком відповідало «багатовекторній» політичній концепції Л. Кучми, що мала на меті стабілізацію як в українському суспільстві, так і в міждержавних відносинах у пострадянському просторі. Для В. Ющенка, гадає Г. Касьянов, історична політика стала лейтмотивом його президентства та одним з найважливіших інструментів у боротьбі з опонентами. На цей час припав різкий поворот у бік національного/націоналістичного наративу з канонізацією низки концептів і комеморативних заходів (передусім це стосувалося Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду). Наслідком цього стало перетворення історичної пам'яті на місце для вельми гострих суспільно-політичних конфліктів. В. Янукович повернувся до амбівалентної моделі історичної пам'яті, вже апробованої за часів президентства Л. Кучми, проте, на відміну від нього, не забезпечив безконфліктне співіснування національного/націоналістичного і радянсько-ностальгічного наративів, допускаючи ухил у бік останнього. Президентство П. Порошенка стало добою швидкого відновлення ексклюзивного національного/націоналістичного дискурсу, яким характеризувалася історична політика часів В. Ющенка, що зумовлювалося потребою консолідації суспільства заради відсічі агресії Росії та її прибічників. При цьому П. Порошенко, на відміну від В. Ющенка, не має потужних опонентів в історичній політиці, позаяк ті політичні сили, які раніше послуговувалися радянсько-ностальгічним наративом, — Комуністична партія, Партія регіонів — зникли, а їхні політичні спадкоємці ще не скористалися символічним капіталом історії.

У другій главі другого розділу характеризується активність недержавних організацій у царині історичної політики — політичних партій, громадських організацій, мас-медіа та мережевих спільнот. Особливо цікавою, на наш погляд, є третя глава другого розділу, присвячена історикам. Г. Касьянов з ґрунтовним знанням справи показує, як відбулася зміна парадигм в українській історіографії, зумовлена політичною кон'юнктурою (крахом Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності): науковці, що спеціалізувалися на боротьбі з пресловутим «українським буржуазним націоналізмом», мусили перекваліфікуватися у дослідників і викладачів «українознавства». Однак, як слушно вважає Г. Касьянов, така конверсія з «комуністів» у «націоналістів» виявилася майже безболісною для вітчизняного наукового загалу, бо радянсько-комуністична і націоналістична історіографічні парадигми є напрочуд схожими між собою: обидві містять телеологічність (цілеспрямованість) історичного процесу, конфлікт як рушійну силу історії, епістемологічний монізм — переконаність в існуванні істинного знання, яке треба відкрити, пропагувати та захищати. Звідси походить засилля афірмативної та дидактичної історіографії, так характерне і для Радянського Союзу, і для сучасної України. Визначаючи можливі суспільні ролі істориків, автор характеризує істориків-політиків, істориків-просвітників (тих, хто вірить в існування «історичної

правди» і намагається нести її у маси), істориків — «бійців ідеологічного фронту» («мнемонічних бійців»), істориків — «публічних інтелектуалів».

Третій розділ своєї праці Г. Касьянов присвятив дослідженню практик, себто того, як реалізовувалася історична політика. У першій главі цього розділу пропонується ретроспективний огляд історичної політики. Автор демонструє, як історичний дискурс використовувався для суверенізації — обґрунтування державності. «Націоналізація» минулого, що мала на меті консолідацію суспільства у молодій державі, відбувалася, як слушно зауважує Г. Касьянов, через реставрацію історіографічних концепцій, вироблених ще наприкінці XIX — на початку XX ст. («відкриття» спадщини Михайла Грушевського тощо), що призвело до архаїзації історичного дискурсу і культивування нативізму. У другій главі йдеться про «простори пам'яті» — міфосимволічний світ («ландшафт пам'яті») з «місцями пам'яті»: образами Леніна та Бандери, боєм під Крутами як жертовно-героїчним міфом, віктимним дискурсом Голодомору тощо, а також про «меморіальні закони», що регламентували історичну політику. Третя глава цього розділу присвячена з'ясуванню ролі історичної політики у взаєминах України з сусідніми державами — Польщею та Росією.

Підбиваючи підсумки свого дослідження у прикінцевих загальних зауваженнях, Г. Касьянов пропонує розрізнити два «режими історичної політики» — рутинний та кризовий. Застосовуючи це поняття до аналізу історичної політики в Україні, автор доходить висновку, що у рутинному режимі вона здійснювалася лише за часів президентства Л. Кучми, а кризовий режим існував у добу «націоналізації» історії (наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст.) та, відновившись після «Помаранчевої революції», триває досі, що є наслідком ескалації внутрішньополітичних конфліктів, дестабілізації у міждержавних відносинах та аморфності національної ідентичності. Перевага ексклюзивної національної/націоналістичної моделі історичної пам'яті, за прогнозом Г. Касьянова, не може бути тривалою, бо вона не здатна забезпечити стабільність у мультикультурному суспільстві сучасної України. Крім того, вона безнадійно застаріла, адже те, що годилося для модерного індустріального суспільства кінця XIX — початку XX ст., не може ефективно працювати у постмодерному постіндустріальному світі (чи не варто, між іншим, цей світ називати і «постнаціональним?»).

Читання монографії Г. Касьянова спонукає поміркувати про майбутнє історії в Україні. Здається, що теперішнє панування канонічної націоналізовано-одержавленої афірмативно-дидактичної історіографії вкорінює тяжкий до нестерпності догматизм мислення та нищить те найважливіше і найпривабливіше, що є в історії, — свободу в осягненні минулого. Розкутий діалог з минувшиною унеможлиблюється, замінюючись нав'язливим монологом із заздалегідь відомими висновками. За цих умов ледь чи не єдиним виходом є антропологічна парадигма, де головним суб'єктом історії є людина з її ментальністю і життєвими практиками. Інакше мертві продовжуватимуть хапати живих.

Дата надходження статті до редакції: 12.10.2018.